

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No. 64, Winter 2025

Received: 28/02/2024

Accepted: 05/06/2024

Investigating Sentence Mood in the First and Second Parts of Attar's *Tazkirat al-Awliya*

Hosein Mostajeran

PhD Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

ho.mostajeran@ut.ac.ir

Taghi Poornamdarian

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

poornamdarian@gmail.com

Ruhollah Hadi

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

rhadi@ut.ac.ir

Alireza Hajiannejhad

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

hajiannejhad@ut.ac.ir

Abstract

In this study, the biographies of two mystics from the first section (Junayd of Baghdad and Bayazid Bastami) and two mystics from the second section (Abu al-Hasan Kharraqani and Abu Sa'id Abu'l-Khayr) of the book *Tazkirat al-Awliya* are examined from a modal perspective. First, modality is analyzed in two categories: indicative and non-indicative. The total frequency of non-indicative moods in all four sections shows no significant difference. This difference can be analyzed in terms of the prose style of Sufism and the intentions of the speaker and author. In the next section, among the non-indicative moods, the frequencies of imperative, interrogative, and conditional moods are examined and compared. From this perspective, there are significant differences between the two mystics in the first section and the two mystics in the second section. Additionally, the two mystics in the first section show complete similarity in their use of different moods, while the two mystics in the second section, besides differing from the first section, also differ from each other, which can be analyzed from discourse and stylistic perspectives. From the viewpoint of power discourse, Abu Sa'id's section most prominently displays the power of the mystic, followed by the sections of Abu al-Hasan, Junayd, and Bayazid. From a stylistic

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

[10.22108/rppl.2024.140727.2336](https://doi.org/10.22108/rppl.2024.140727.2336)

perspective, the differences in modality and other examined elements indicate a distinct style between the first and second sections of the "Tazkirat", supporting the hypothesis that the second section might be a later addition.

Keywords: *Tazkirat al-Awliya*, Sentence Mood, Author's Style, Discourse Analysis.

Introduction

The concept and category of modality were introduced into Persian from Western grammar. Researchers, grammarians, and linguists have provided various definitions and perspectives on modality. Some consider modality to be the speaker's judgment about the validity and truth of propositions. Others view modality as a grammatical category, some as a semantic category, and some acknowledge both perspectives. Some seek modality in verbs, while others look for it in sentences. Considering the opinions of grammarians and linguists, it has been concluded that modality should be considered within the sentence. To determine modality, one should pay attention to modal factors, verb structure, meaning, and the deep structure of the sentence. Modality can be one of the discourse-oriented structures that is useful for critics and analysts in discourse analysis. Additionally, modality can be one of the elements that can be examined and analyzed in identifying a writer's style.

Materials and Methods

Initially, the biographies of four mystics from the first and second sections of *Tazkirat al-Awliya* were selected. From the first section, the biographies of Junayd of Baghdad and Bayazid Bastami, and from the second section, the biographies of Abu al-Hasan Kharraqani and Abu Sa'id Abu'l-Khayr were selected. These sections are comparable in terms of authenticity, volume, and structural similarity. The selected sections include a total of 12,933 sentences: 5,493 sentences from the first section and 7,440 sentences from the second section.

Essentially, the first and second sections of the "Tazkirat" are divided into four parts, each related to one of the mystics. Initially, the modality of the sentences was analyzed in two main categories: indicative and non-indicative. Then, among the non-indicative moods, the frequencies of imperative, conditional, and interrogative moods in each of the four parts were separately counted and compared from both discourse and stylistic perspectives.

Research Findings

Based on the conducted analysis, the frequency of non-indicative moods in the four examined sections averages 23%, which indicates the prevalence of these moods in the entire *Tazkirat al-Awliya*. This frequency becomes more apparent when compared to other literary texts and can be attributed to various reasons, including:

- 1) The abundance of dialogue and conversation in the text contributes to its dynamism.
- 2) The mystics' emphasis on speech, which often involves a kind of intuition, leads to a higher usage of non-indicative moods.
- 3) The fact that non-indicative propositions are not subject to truth or falsehood somewhat shields the mystic from judgments and disturbances.
- 4) Attention to the audience (message receiver), which according to Jakobson, is a factor that increases the use of non-indicative moods in the text.

Discussion of Results and Conclusions

The total frequency of non-indicative moods in the four examined sections shows no significant difference. This lack of variation may be due to the similar themes, content, and literary styles across all four parts.

However, when imperative, conditional, and interrogative moods are examined separately in these four sections, the following results emerge:

1) The imperative mood is the most frequent in the section on Abu Sa'id, followed by the section on Abu al-Hasan. The frequency of the imperative mood in the sections on Bayazid and Junayd is lower than in the previous two sections.

2) The conditional mood has the highest frequency in the section on Abu al-Hasan, followed by the sections on Bayazid, Abu Sa'id, and Junayd, which have only slight differences among them.

3) The interrogative mood is most frequent in the sections on Bayazid and Junayd, with the sections on Abu al-Hasan and Abu Sa'id following.

Furthermore, if we divide interrogative mood into rhetorical and ordinary categories, the frequency of ordinary interrogative mood in the sections on Bayazid and Junayd is significantly higher than in the sections on Abu al-Hasan and Abu Sa'id. The frequency of rhetorical interrogative mood in the sections on Abu al-Hasan and Abu Sa'id is much higher than in the two mystics from the first section.

These differences and similarities can be justified and analyzed from two perspectives:

1. Power Discourse:

Junayd and Bayazid lived approximately one hundred years before Abu al-Hasan and Abu Sa'id. According to historical records, the socio-political power of mystics increased during this century. Therefore, the imperative and conditional moods and rhetorical questions, which indicate the greater power of the user, are more frequently used in the sections on Abu Sa'id and Abu al-Hasan.

2. Author's Perspective and Style:

There is a debate regarding whether the author of the second section of *Tazkirat al-Awliya* is indeed Attar. The differences in the frequency of moods between the first and second sections, along with the similarity in the mentions of Junayd and Bayazid in the first section and some other examined elements in the research, support the hypothesis that the author of the second part of the *Tazkirat al-Awliya* is not Attar.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۴)، زمستان ۱۴۰۳، ص ۲۱-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱۲/۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۶

مقاله پژوهشی

بررسی و تحلیل وجه جمله در بخش اول و دوم تذکرة‌الاولیای عطار

حسین مستأجران، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

ho.mostajeran@ut.ac.ir

نقی پورنامداریان* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

poornamdarian@gmail.com

هادی روح‌الله، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

rhadi@ut.ac.ir

علیرضا حاجیان‌نژاد، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

hajiannjd@ut.ac.ir

چکیده

وجه مقوله‌ای نحوی است که نگرش گوینده را درباره موضوع سخن نشان می‌دهد. در این مقاله شرح حال دو عارف از بخش اول (جنید بغدادی و بایزید بسطامی) و دو عارف از بخش دوم (ابوالحسن خرقانی و ابوسعید ابوالخیر) از کتاب تذکرة‌الاولیا از منظر وجهی بررسی شده است. ابتدا وجه در دو دسته کلی وجه خبری و غیرخبری بسامدگیری، بررسی و تحلیل شده است. به‌طورکلی، بسامد وجوه غیرخبری در هر چهار بخش تفاوت معناداری ندارد و این موضوع را می‌توان از لحاظ سبک نثر تصوف و نیت گوینده و مؤلف تحلیل کرد. در بخش بعد، از میان وجوه غیرخبری بسامد وجه‌های امری، پرسشی و شرطی بررسی و مقایسه شده است. از این نظر بین دو عارف بخش اول و دو عارف بخش دوم تفاوت‌های معناداری وجود دارد. همچنین، دو عارف بخش اول از لحاظ به‌کارگیری انواع وجه شباهت تام دارند و دو عارف بخش دوم علاوه بر تفاوت با بخش اول، با یکدیگر نیز متفاوت‌اند و می‌توان آنها را از نظر گفتمانی و سبک‌شناسانه تحلیل کرد. از منظر گفتمانی، در بخش دوم در مقایسه با بخش اول قدرت بیشتری جریان دارد. در بخش ذکر ابوسعید بیشترین میزان قدرت گوینده و نویسنده در مقایسه با مخاطب دیده می‌شود. بخش‌های ذکر ابوالحسن، جنید و بایزید در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. از نظر سبکی نیز تفاوت‌های موجود در قسمت‌های بررسی شده و دیگر مؤلفه‌های جانبی بررسی شده نشان‌دهنده سبک متفاوت بخش اول و دوم تذکره است و گمان الحاقی بودن بخش دوم تذکره را تقویت می‌کند.

واژه‌های کلیدی: تذکرة‌الاولیا، وجه جمله، سبک نویسنده، تحلیل گفتمان.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

[10.22108/rpl.2024.140727.2336](https://doi.org/10.22108/rpl.2024.140727.2336)

مقدمه

وجه و مقوله وجهیت از دستورنویسی فرنگی وارد فارسی شد. پژوهشگران، دستورنویسان و زبان‌شناسان تعاریف و دیدگاه‌های متعددی درباره وجه ارائه داده‌اند. لاینز معتقد است که وجهیت به نگرش و عقاید مردم درباره گزاره‌های بیان‌شده و نیز به ادات اختیاری توصیف‌شده توسط آن گزاره‌ها اشاره دارد (Lyons, 1977, p. 541) نقل‌شده از (آقاگل‌زاده و عباسی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۶). کوئرک وجهیت را قضاوت‌گوینده درباره اعتبار و صحت گزاره‌ها می‌داند (Quirk et al, 1985, p. 219) نقل‌شده از (آقاگل‌زاده و عباسی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۶).

برخی وجه را مقوله‌ای دستوری می‌دانند، بعضی معنایی و عده‌ای قائل به هر دو دیدگاه شده‌اند (نک. فتوحی، ۱۳۹۸، ص. ۲۸۵؛ فرشیدورد، ۱۳۹۲، ص. ۳۴۶).

برخی در فعل به دنبال وجه هستند و بعضی در جمله (نک. مظاهری و همکاران، ۱۳۸۳، ص. ۹۵-۱۰۰؛ کریمی دوستان و ایلخانی‌پور، ۱۳۹۱، ص. ۷۸-۸۰). با در نظر گرفتن نظرات دستورنویسان و زبان‌شناسان این نتیجه به دست آمده است که وجه را باید در جمله در نظر گرفت و در تعیین آن به عوامل وجه‌ساز، ساخت فعل، معنا و ژرف‌ساخت جمله توجه کرد (نک. ناصری مشهدی، ۱۳۹۸، ص. ۱۱-۲۵).

«وجهیت بر همه ویژگی‌های گفتمانی‌ای دلالت دارد که به نگره‌گوینده/ نویسنده به ارزش درستی محتوای گزاره‌ای گفته و درعین حال به رابطه‌ی وی با مخاطبش مربوط می‌شود» (فاولر، ۱۳۹۰، ص. ۳۰)؛ بنابراین، وجه می‌تواند از ساختارهای گفتمان‌مداری باشد که در تحلیل گفتمان به کار منتقد و تحلیلگر می‌آید.

همچنین، وجه می‌تواند یکی از مؤلفه‌های مهم در تشخیص سبک نویسنده باشد. کار سبک‌شناسی طبقه‌بندی و توصیف انتخاب‌های زبان‌شناختی است که نویسندگان و شاعران پیش روی خود دارند (سیدقاسم، ۱۳۹۶، ص. ۲۴). فتوحی در کتاب سبک‌شناسی خود، برای نشان دادن بازتاب دیدگاه نویسنده در نحو به مسئله وجهیت اشاره می‌کند و می‌نویسد: «وجه مقوله‌ای است نحوی - معنایی که نظر و دیدگاه‌گوینده را در جمله نسبت به موضوع سخنی که بیان می‌کند، نشان می‌دهد» (فتوحی، ۱۳۹۸، ص. ۲۸۵).

پیشینه پژوهش

درباره وجه جمله در متن تذکره‌الاولیا پیش از این پژوهشی انجام نشده است. پیشینه این پژوهش از سه جهت بررسی می‌شود: اول، پژوهش‌های پیرامون خود مقوله وجه و وجهیت؛ دوم، بررسی وجه در متون ادبی و سوم، پژوهش‌های معطوف به تذکره و مقایسه بخش اول و دوم آن.

برای حالت اول، منابع زیر وجود دارد:

مظاهری و همکاران (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل وجه التزامی در زبان فارسی» ضمن بیان دیدگاه‌های دستورنویسان در رابطه با وجه و به‌ویژه وجه التزامی سعی در نقد و تحلیل آن دیدگاه‌ها دارند.

همچنین، می‌کوشند حدود و ثغور وجه التزامی را مشخص کنند و تعریفی جامع و مانع از آن ارائه دهند.

کریمی دوستان و ایلخانی‌پور (۱۳۹۱) در مقاله «نظام وجهیت در زبان فارسی» وجه و وجهیت را از دیدگاه زبان‌شناسانه بررسی کرده و نکات مهمی از جمله توجه به ژرف‌ساخت و معنا در تعیین وجه جمله را یادآور شده‌اند. همچنین، ثابت می‌کنند که وجه را باید در جمله در نظر گرفت و نه در فعل.

ناصری مشهدی (۱۳۹۸) در مقاله «نگاهی تازه به وجه فعل در زبان فارسی» می‌کوشد با مقایسه دیدگاه‌های دستورنویسان و زبان‌شناسان تقسیم‌بندی دقیقی از انواع وجه در زبان فارسی ارائه دهد.

از منظر دوم نیز در سال‌های گذشته پژوهشگران کوشیده‌اند وجه را در بعضی متون ادبی کهن و متأخر زبان فارسی تحلیل و بررسی و کارکردهای گفتمانی آن را تبیین کنند؛ برای مثال می‌توان از پژوهش‌های زیر نام برد:
سیدقاسم و نوح‌پیشه (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «کارکرد گفتمانی وجه جمله در تاریخ بیهقی» پس از بسامدگیری وجوه پرسشی، امری، دعایی، شرطی و منادا از بخش‌هایی از تاریخ بیهقی، زین‌الآخبار و سلجوق‌نامه، تحلیلی گفتمانی از آنها ارائه کرده‌اند.

حجتی‌زاده (۱۳۹۶) در مقاله «وجه پنهان معنا و زبان پنهان واژه‌ها، بررسی نقش یاری‌رسان دلالت‌های ضمنی در تبیین اغراض ثانوی گزاره‌های پرسشی» برپایه معناشناسی زبانی و اغراض ثانوی گزاره‌ها وجه پرسشی را بررسی کرده است. در بخشی از این پژوهش، به کارگیری وجه پرسشی در قسمتی از گلستان سعدی با قصیده‌ای از پروین اعتصامی مقایسه و تحلیل شده است.

صفایی سنگری و قربانپور دلپوند (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی کارکردهای گفتمانی وجه فعل در غزل پست‌مدرن» با بررسی وجه در چند غزل پست‌مدرن فارسی، کارکردهای گفتمانی وجه اخباری، التزامی و امری آنها را تبیین و تحلیل کرده‌اند.

هادی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «کاربرد بلاغی وجه جمله در خسرو و شیرین نظامی» بسامد وجوه امری، پرسشی، ندایی و شرطی در بخش‌های گوناگون خسرو و شیرین نظامی را گرفته و کارکردهای ادبی آنها تبیین کرده است.

از منظر سوم، پژوهش‌های معطوف به تذکره‌الاولیا و مقایسه‌های بخش اول و دوم این کتاب مطرح است؛ برای مثال:

نظری چروده و مشکین دایم‌هشی (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی سبک شخصی دو بخش اصلی و افزوده تذکره‌الاولیای عطار براساس روش تحلیل آماری کیوسام» کوشیده‌اند با روش تحلیل آماری کیوسام یا جمع تصاعدی و با بررسی مؤلفه‌هایی چون طول جمله‌ها و واژه‌های نقشی متن دو بخش اصلی و افزوده تذکره‌الاولیا را با یکدیگر مقایسه و این فرضیه را ثابت کنند که مؤلف بخش اول و دوم یکسان نیست.

روضاتیان (۱۳۹۰) در مقاله «ملحقات تذکره‌الاولیا (بررسی و مقایسه بینامتنی بخش اول و دوم تذکره‌الاولیا)» به مقایسه بینامتنی بین متن تذکره و متون پیش از آن پرداخته است و صورت‌های گوناگونی از این مناسبات را با ذکر نمونه‌هایی تحلیل کرده است و به این نتیجه رسیده است که عطار در شرح احوال و نقل اقوال شخصیت‌های تذکره شیوه خاصی داشته است و این شیوه تنها در بخش نخست تذکره دیده می‌شود.

بهروزی‌فر (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «شناسایی مؤلف متون کهن ادبی باتوجه‌به ساختارهای نحوی موجود در آن؛ (مطالعه موردی: تذکره‌الاولیا)» به روش آزمون آماری (che square) سعی در شناسایی مؤلف متون از طریق ساختارهای نحوی دارد.

همتی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی و مقایسه سبک‌شناختی بخش اول و دوم تذکره‌الاولیا» در ۴۳-۵۱ با ذکر مثال‌هایی به توصیف بعضی مختصات نحوی تذکره پرداخته است.

روش تحقیق

ابتدا شرح حال چهار عارف از بخش اول و دوم تذکره‌الاولیا انتخاب شده است. از بخش اول شرح حال جنید بغدادی و بایزید بسطامی و از بخش دوم شرح حال ابوالحسن خرقانی و ابوسعید ابوالخیر. مبنای انتخاب‌ها مؤلفه‌های زیر بوده است:

ساختار کلی این چهار بخش با یکدیگر شباهت دارد. هر چهار بخش با شرح حال عارف آغاز می‌شود. حکایت‌هایی از دوره‌های مختلف زندگی او آورده می‌شود. سپس با نقل قول‌هایی از عارف ادامه پیدا می‌کند و در آخر با مرگ او و حکایت‌هایی درباره مرگش پایان می‌یابد.

از نه نسخه‌ای که بخش دوم در آن مکتوب است و شفیع کدکنی در تصحیح تذکره از آنها استفاده کرده، ذکر ابوالحسن خرقانی در هر نه نسخه آمده است. ذکر ابوسعید ابوالخیر تنها در سه نسخه مکتوب است (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. هشتاد و شش)؛ بنابراین، از بخش‌هایی که از نظر پشتوانه نسخ متفاوت است، دو بخش انتخاب شده است تا ویژگی‌ها و اصالت آنها در قیاس با بخش اول سنجیده شود.

بخش مربوط به ابوالحسن و ابوسعید از لحاظ حجم، اصالت و زیبایی قابل قیاس با بخش اول تذکره است.^۱ بخش‌های انتخاب‌شده شامل ۱۲۹۳۳ جمله است: ۵۴۹۳ جمله از بخش اول و ۷۴۴۰ جمله از بخش دوم. در واقع، دو بخش اول و دوم تذکره به چهار قسمت مربوط به هر عارف تقسیم شده است. ابتدا وجه جمله‌ها در دو دسته کلی خبری و غیرخبری بررسی شده است. سپس از میان وجوه غیرخبری، وجه‌های امری، شرطی و پرسشی در هر چهار قسمت به صورت جداگانه بسامدگیری، مقایسه و تحلیل شده است.

سؤالات پژوهش

چهار قسمت بررسی‌شده از نظر وجه چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارند؟
 آیا می‌توان قسمتی از بخش دوم تذکره را از نظر کاربرد وجه، هم‌سبک با بخش اول دانست؟
 قسمت ذکر جنید بغدادی و بایزید بسطامی که از بخش اول هستند، از نظر کاربرد وجه چقدر با یکدیگر شباهت دارند؟

آیا قسمت‌های ذکر ابوالحسن خرقانی و ابوسعید ابوالخیر از نظر کاربرد وجه با یکدیگر شباهت دارند؟
 به‌طور کلی، علت تفاوت‌ها و شباهت‌های کاربرد وجه در چهار بخش مدنظر چیست؟

بحث

وجه جمله‌هایی را که تصدق یا تکذب می‌شوند و از انجام گرفتن کاری یا وجود حالتی در گذشته، اکنون و آینده خبری می‌دهند وجه خبری می‌دانیم (نک. خانلری، ۱۳۸۶، ص. ۲۹) و هرچه جز آن است، اعم از ندا، تمنا، شرط، پرسش، امر، دعا و... را غیرخبری به حساب می‌آوریم.
 بسامد این وجوه در چهار بخش مدنظر به شکل زیر است:

۱. افاضات شفاهی محمدرضا شفیع کدکنی در جلسه‌ای با موضوع ساختارهای نحوی تذکره، سال ۹۶.

جدول (۱): بسامد وجه خبری و غیرخبری در چهار قسمت بررسی شده

Table (1) The frequency of indicative and non-indicative mood was investigated in four parts

جملات غیر خبری		جملات خبری		مجموع جملات	
درصد	تعداد	درصد	تعداد		
(۲۳/۲۴)	۷۲۴	(۷۶/۷۶)	۲۳۹۱	۳۱۱۵	بایزید بسطامی
(۲۲/۵۸)	۵۳۷	(۷۷/۴۲)	۱۸۴۱	۲۳۷۸	جنید بغدادی
(۲۳/۹۰)	۷۹۰	(۷۶/۱۰)	۲۵۱۵	۳۳۰۵	ابوالحسن خرقانی
(۲۳/۳۶)	۹۶۶	(۷۶/۶۴)	۳۱۶۹	۴۱۳۵	ابوسعید ابوالخیر

همان‌طور که در جدول (۱) مشخص است، بسامد وجه غیرخبری در چهار بخش بررسی شده به‌طور میانگین ۲۳ درصد است که فراوانی این وجه را در کل تذکره نشان می‌دهد. این مسئله در قیاس با متون ادبی دیگر بهتر مشخص می‌شود. چنانکه بسامد وجوه غیرخبری در رمان کلیدر (یک متن روایی فارسی) ۷/۸ درصد و بسامد آن در نمایشنامه مرگ یزدگرد (یک متن دراماتیک فارسی که باید بیشترین گفت‌وگو و بالطبع بیشترین تنوع وجه را داشته باشد) ۲۹/۶۶ درصد است (نک. قلی‌پور هفشجانی و دبیرمقدم، ۱۴۰۱، ص. ۲۵۹-۲۶۳). یا در خسرو و شیرین نظامی که یک متن کلاسیک روایی و گفت‌وگومحور است، بسامد وجه غیرخبری ۱۷/۱۵ است (نک. هادی و دیگران، ۱۳۹۹، ص. ۲۳ - ۲۴).

این موضوع از چند جهت تحلیل می‌شود:

۱. کاربرد وجوه مختلف در یک متن آن را از تک‌گویی صرف فراتر می‌برد و به چندصدایی در متن می‌انجامد. «تکثر وجوه متنوع فضایی دیالکتیک ایجاد می‌کند» (سیدقاسم، ۱۳۹۶، ص. ۱۷۷) و نشان‌دهنده دیالوگ و ساختار روایی در متن است. به‌کارگیری وجوه غیرخبری، زبان نوشته را به زبان دراماتیک نزدیک می‌کند. از ویژگی‌های زبان دراماتیک پویایی و کنش است؛ بنابراین، پویایی و کنش در متن تذکره زیاد است. «در بندهای خبری جریان تعامل یک‌سویه است؛ یعنی گوینده اطلاعات و خبر را عرضه می‌کند و مخاطب فقط آن را دریافت می‌نماید؛ بدون آنکه با موضوع درگیر شود یا واکنشی صورت بگیرد. به همین دلیل، جنبه پویایی بندهای خبری کمتر از سایر بندهاست» (اعلایی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۴).

۲. برخی زبان‌شناسان جمله‌ای را که فاقد اظهار نظر خاص از جانب گوینده باشد، گزاره خنثی در نظر گرفته‌اند؛ زیرا معتقدند که «مقوله وجهیت بار معنایی خاصی را به گزاره خنثی موجود در پاره‌گفت می‌افزاید» (نقی‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۳). «وجه خبری نقش گفتاری بی‌نشان، انتقال خبر یا میزانی از اطلاعات به مخاطب است» (قلی‌پور و دبیرمقدم، ۱۴۰۱، ص. ۲۶۱)؛ بنابراین، وجه خبری از این نظر وجهی خنثی است که در هر چهار قسمت بررسی شده کمتر به کار رفته است. یکی از دلایل آن این است که عرفا به گفتار بیشتر از نوشتار توجه داشته‌اند و بسیاری از بخش‌های کتاب، گفتارهایی است که مکتوب شده است. در گفتار گونه‌ای شهود وجود دارد و عواطف درگیری بیشتری با موضوع پیدا می‌کند (نک. کروچه، ۱۳۵۸، ص. ۱۰۶-۱۱۰، ۱۱۵). همچنین، در گفتار و به‌هنگام به‌کارگیری وجوه، صمیمیت و نزدیکی با مخاطب بیشتر است؛ براین اساس، کلام جهت‌گیری عاطفی پیدا می‌کند که نمود آن در وجوه غیرخبری بیشتر است.

دیگر آنکه عارف برای بسیاری از مسایل ایدئولوژی و دیدگاه دارد و می‌خواهد آن را به مرید یا مخاطب القا کند. پس خواسته و ناخواسته از وجوه گوناگون برای پیشبرد اهداف خود استفاده می‌کند.

«در صیغه‌های خبری گوینده به روی‌دادن فعل یا وجود حالتی که از آن خبری دهد، یقین دارد و اسناد در آن قابل صدق و کذب است» (آفاگل‌زاده و عباسی، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۰). وجوه غیرخبری محتمل صدق و کذب نیست و این مسئله می‌تواند عارف را از بسیاری اتهامات و پرسش‌ها در امان نگه دارد. شیخ تمایلی به بررسی صدق و کذب سخنش ندارد. شفیع‌ی کدکنی در زبان شعر در نثر صوفیه می‌نویسد:

«بیشتر نمونه‌های درخشان شطح در ادب عرفان اسلامی، دارای ساختار انشایی است نه خبری. شاید همین داشتن ساختار انشایی سبب شده است که تحمل‌پذیر شود و اگر ساختار خبری می‌داشت، مایهٔ دردسر می‌شد، هم از آن‌گونه که «أنا الحق» حلاج با داشتن ساختار خبری مایهٔ آن همه آشوب شد، ولی «سبحانی ماعظم شانی» بایزید چون ساختار انشایی داشت به‌آرامی تحمل شد و هیچ‌کس به آن اعتراض نکرد» (شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۹۲، ص. ۴۳۹).

کاربرد ساختار غیرخبری، عارف را از بسیاری قضاوت‌ها و مشکلات در امان می‌دارد. ساختار هنری و عاطفی کلام با به‌کارگیری وجوه گوناگون غیرخبری تقویت می‌شود که اقناع مخاطب را در پی خواهد داشت.

۳. «تصوف قلمرو هنری زبان است. عرفان اصیل جز در یک زبان هنری و جمال‌شناسانه امکان تحقق ندارد» (شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۹۲، ص. ۳۹). هر هنری سبکی دارد و یکی از مؤلفه‌های سبکی تصوف می‌تواند همین به‌کارگیری زیاد وجوه غیرخبری باشد. چنان‌که در جدول ۱ مشخص است، به‌کارگیری وجوه غیرخبری در بخش‌های بررسی‌شده تفاوت معناداری ندارد. این مسئله می‌تواند به‌دلیل موضوع، درون‌مایه و نوع ادبی یکسان هر چهار قسمت باشد.

۴. یاکوبسن، زبان‌شناس و نظریه‌پرداز روس، در نظریهٔ ارتباط کلامی خود براساس جهت‌گیری پیام به‌سمت گوینده، گیرنده و پیام، شش نقش یا کارکرد ارتباطی برای کلام در نظر می‌گیرد و برای هر کلام چند نقش ارتباطی در شمار می‌آورد. «در هر ارتباط، عناصر متفاوت به‌شکل «کارکردهای متفاوت» ظاهر می‌شوند؛ یعنی تأکید بر هر یک از شش عنصر ارتباط، کارکرد زبان‌شناسیک خاصی می‌سازد... هر رابطه در چارچوب این شش کارکرد جای می‌گیرد و در پاری از این رابطه‌ها یکی از این کارکردها سلطه می‌یابد» (احمدی، ۱۳۷۰، ص. ۶۶). در جملات اخباری جهت‌گیری پیام به‌سوی موضوع (زمینه) پیام است و در جملات انشایی (به‌ویژه جملات ندایی و امری) جهت‌گیری پیام به‌سوی مخاطب (گیرندهٔ پیام). طبق نظریهٔ یاکوبسن اگر جهت‌گیری به‌سمت موضوع پیام باشد، کارکرد ارجاعی کلام غالب است. این کارکرد، معنادهی جمله‌ای است که حتماً می‌خواهد به معنایی ارجاع دهد و معنایی را بیان کند که نه احساس فرستنده است، نه گیرنده و نه ضرورتاً زیباست؛ اما اگر جهت‌گیری پیام به‌سمت مخاطب باشد، کارکرد القایی یا همان ترغیبی کلام سلطه می‌یابد و گوینده می‌کوشد مخاطب را به چیزی ترغیب یا موضوعی را به او القا کند؛ بنابراین، از این نظر اگرچه در متن تذکره، مثل بیشتر متون، جملات خبری بیشتر به کار رفته است، توجه به مخاطب (گیرنده پیام) و ترغیب و تشویق مخاطب به موضوعات گوناگون و القای این موضوعات باعث افزایش بسامد وجه غیرخبری (انشایی) در هر دو بخش تذکره شده است (نک. جهاد، ۱۳۸۷، ص. ۵-۱۱؛ صفوی، ۱۳۹۰، ج. ۱ / ۳۴-۳۷؛ احمدی، ۱۳۷۰، ص. ۶۶-۶۸؛ فالر و همکاران، ۱۳۶۹، ص. ۷۶-۸۵).

چنان‌که ملاحظه شد، بین متن بخش اول و دوم تذکره اشتراکات و شباهت‌هایی هست که به‌علت نوع ادبی مشابه این بخش‌هاست. «ولی نمی‌توان ادعا کرد، چنانچه دو متن از لحاظ نوع (نوع ادبی) مشابه باشند، پس باید شباهت ساختاری داشته باشند یا اگر دو متن شباهت ساختاری دارند، پس از لحاظ زبانی یکسان‌اند» (هلیدی و حسن، ۱۳۹۳، ص. ۲۵۴)؛ بنابراین، اگرچه این چهار قسمت بررسی شده از لحاظ نوع ادبی یکسان‌اند و از لحاظ ساختاری شباهت دارند، اما از لحاظ زبانی سوای شباهت‌ها، تفاوت‌های معناداری نیز دارند که بیانگر تمایزهای گفتمانی و سبکی این بخش‌هاست.

در ادامه شباهت‌ها و تفاوت‌ها در سه وجه امری، شرطی و پرسشی در بخش‌های بررسی شده توصیف و تحلیل خواهد شد.

وجه امری

«در صیغه‌های امری، فرمانی به نفی و اثبات می‌دهیم؛ یعنی به کسی می‌گوییم که کاری را انجام دهد یا ندهد و یا حالتی را بپذیرد یا نپذیرد» (آقاگل‌زاده و عباسی، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۲)؛ بنابراین، نهی نیز زیرمجموعه امر در نظر گرفته شده است.

جدول بسامد وجه امری در چهار قسمت بررسی شده به‌شکل زیر است:

جدول (۲): بسامد وجه امری در بخش‌های بررسی شده

Table (2). The frequency of imperative mood in investigated sections

جملات امری		مجموع جملات	
درصد	تعداد		
(۴/۶۵)	۱۴۵	۳۱۱۵	بایزید بسطامی
(۴/۲۸)	۱۰۲	۲۳۷۸	جنید بغدادی
(۵/۵۹)	۱۸۵	۳۳۰۵	ابوالحسن خرقانی
(۷/۴۷)	۳۰۹	۴۱۳۵	ابوسعید ابوالخیر

همان‌طورکه در جدول (۲) مشخص است، نسبت وجه امری به کل جملات در بخش ذکر بایزید ۴/۶۵ است و در بخش ذکر جنید ۴/۲۸. هر دوی این بخش‌ها از قسمت اول تذکره هستند. همچنین، درصد به‌کارگیری این وجوه در بخش ذکر ابوالحسن ۵/۵۹ است که اندکی بیشتر از دو بخش قبلی است. درصد به‌کارگیری وجه امری در بخش ذکر ابوسعید ۷/۴۷ است که به‌شکل معناداری از دو عارف بخش اول بیشتر است.

وجه شرطی

«هرگاه واقع‌شدن یا واقع‌نشدن فعل مسلم نباشد، فعل در وجه التزامی آورده می‌شود. فعلی که به وجه التزامی است، اغلب به‌دنبال فعل دیگر می‌آید. در این وجه وقوع یا عدم وقوع فعل غیرقطعی است» (آقاگل‌زاده و عباسی، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۱). وجه شرطی مهم‌ترین زیرمجموعه وجه التزامی است. از آنجاکه وجه التزامی اعم از وجه شرطی است، مسائلی که برای وجه التزامی آورده می‌شود، برای وجه شرطی هم معتبر است.

جدول بسامد وجه شرطی در چهار قسمت مدنظر به‌شکل زیر است:

جدول (۳): بسامد وجه شرطی در بخش‌های بررسی شده

Table (3).the frequency of conditional mood in investigated sections

جملات شرطی		مجموع جملات	
درصد	تعداد		
(۵/۸۱)	۱۸۱	۳۱۱۵	بایزید بسطامی
(۵/۳۸)	۱۲۸	۲۳۷۸	جنید بغدادی
(۸/۲۹)	۲۷۴	۳۳۰۵	ابوالحسن خرقانی
(۵/۵۳)	۲۲۹	۴۱۳۵	ابوسعید ابوالخیر

چنان‌که مشخص است، بسامد وجه شرطی در هر چهار بخش زیاد است. نسبت این وجه به کل جملات در بخش ذکر بایزید ۵/۸۱، در بخش ذکر جنید ۵/۳۸ و در بخش ذکر ابوسعید ۵/۵۳ که بسیار نزدیک به هم هستند؛ اما این نسبت در بخش ذکر ابوالحسن ۸/۲۹ است که با بخش‌های دیگر تفاوت معناداری دارد.

وجه پرسشی

پرسش‌ها را می‌توان به دو دسته پرسش عادی و پرسش بلاغی (تأکیدی) تقسیم کرد: ۱. پرسش‌هایی که به قصد اطلاع از چیزی پرسیده می‌شوند و گوینده منتظر است تا شنونده پاسخی به او بدهد، پرسش عادی و ۲. پرسش‌هایی که گوینده مقصودش از بیان جمله به صورت پرسش آن است که معنی را آشکارتر و با تأکیدی بیشتر در ذهن شنونده جای‌گیر کند، پرسش بلاغی یا تأکیدی (نک. خانلری، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۹).

در جدول (۴) بسامد مجموع هر دو نوع وجه پرسشی در بخش‌های بررسی شده آمده است. سپس در جدول (۵) بسامد وجه پرسشی عادی و بلاغی و نسبت آنها به صورت جداگانه آورده شده است.

جدول (۴): بسامد وجه پرسشی در بخش‌های بررسی شده

Table (4).the frequency of interrogative mood.in investigated sections

جملات پرسشی		مجموع جملات	
درصد	تعداد		
(۵/۶۱)	۱۷۵	۳۱۱۵	بایزید بسطامی
(۵/۳۸)	۱۲۸	۲۳۷۸	جنید بغدادی
(۴/۷۸)	۱۵۸	۳۳۰۵	ابوالحسن خرقانی
(۳/۷۶)	۱۶۰	۴۱۳۵	ابوسعید ابوالخیر

همان‌طور که در جدول (۴) آمده است، نسبت وجه پرسشی به کل جملات در بخش مربوط به بایزید ۵/۶۱ و در بخش مربوط به جنید ۵/۳۸ است که بسیار نزدیک به هم هستند. همچنین، این نسبت در بخش مربوط به ابوالحسن ۴/۷۸ است که به دو بخش قبلی نزدیک است، اما نسبت وجه پرسشی در بخش مربوط به ابوسعید ۳/۷۶ است که در مقایسه با عرفای بخش اول تذکره تفاوت چشمگیری دارد؛ اما چنان‌که گفته شد، پرسش عادی با پرسش بلاغی از جهات گوناگون متفاوت است. جدول زیر نسبت به کارگیری وجه پرسشی عادی و بلاغی را در بخش‌های مدنظر نشان می‌دهد.

جدول (۵): بسامد وجه پرسشی عادی و پرسشی بلاغی در بخش‌های بررسی‌شده

Table (5).the frequency of standard and rhetorical interrogative mood in investigated sections

جملات پرسشی بلاغی		جملات پرسشی عادی		مجموع جملات پرسشی	
درصد	تعداد	درصد	تعداد		
(۳۰/۲۸)	۵۳	(۶۹/۷۱)	۱۲۲	۱۷۵	بایزید بسطامی
(۲۸/۹۰)	۳۷	(۷۱/۰۹)	۹۱	۱۲۸	جنید بغدادی
(۴۰/۵۰)	۶۴	(۵۹/۴۹)	۹۴	۱۵۸	ابوالحسن خرقانی
(۳۶/۸۷)	۵۹	(۶۳/۱۲)	۱۰۱	۱۶۰	ابوسعید ابوالخیر

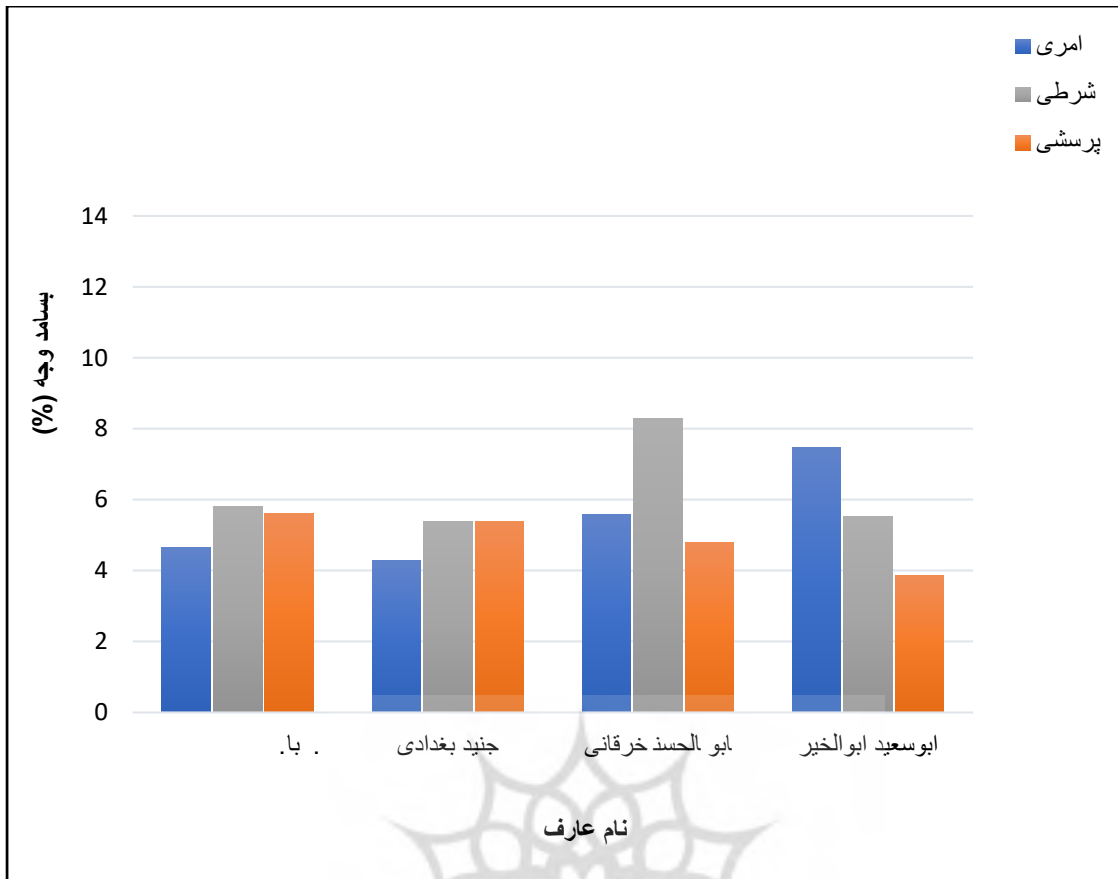
همان‌طور که در جدول (۵) مشاهده می‌شود، نسبت وجه پرسشی عادی به پرسش بلاغی در بخش مربوط به ذکر بایزید حدود ۷۰ به ۳۰ و در بخش مربوط به ذکر جنید حدود ۷۱ به ۲۹ است. این نسبت در بخش مربوط به ذکر ابوسعید حدود ۶۳ به ۳۷ و در بخش مربوط به ذکر ابوالحسن حدود ۶۰ به ۴۰ است. چنان‌که مشخص است، بسامد وجه پرسشی بلاغی در بخش‌های مربوط به ذکر بایزید و جنید به هم نزدیک و کمتر از بخش دوم (ابوالحسن و ابوسعید) است؛ یعنی علاوه بر آنکه وجه پرسشی به‌طور کل در بخش اول بسامد بیشتری دارد، بسامد وجه پرسشی عادی نیز به‌میزان چشمگیری بیشتر است.

تحلیل گفتمان

«یکی از سؤالات اصلی در مطالعه گفتمان این است که چگونه باورها، کاربرد زبان و تعامل را کنترل می‌کنند» (وردانک، ۱۳۸۹، ص. ۱۸). هلیدی وجه را مهم‌ترین بازنمود تعاملی زبان تلقی می‌کند و آن را نشان‌دهنده روابط بین نویسنده و خواننده می‌داند (Haliday et al, 2004, P. 106-107)؛ بنابراین، وجه از ساختارهای گفتمان‌مداری است که تحلیلگر می‌تواند در شناخت گفتمان متن از آن بهره‌بردار.

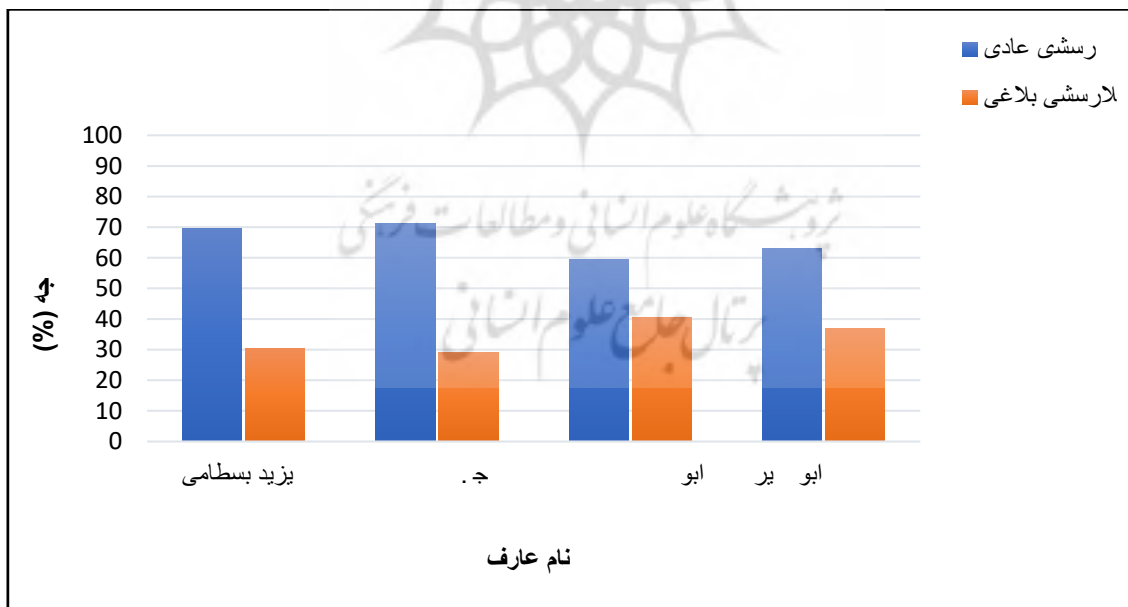
«گفته شده است آدمی برحسب طبیعت زیاده‌جو است و برای تفوق و برتری بر دیگران به هر کاری دست می‌زند. همه کارهای انسان در راستای تحقق یا به هم زدن تناسب قدرت است» (یارمحمدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲). پس وجه را می‌توان از نظر گفتمان قدرت تحلیل کرد. وجه می‌تواند همسو با قدرت فرد به‌کارگیرنده و نگاه او به مخاطب استفاده شود. این موضوع ممکن است آگاهانه یا ناآگاهانه باشد. در ادامه سعی شده است داده‌های این پژوهش از این نظر بررسی و تحلیل شود.

برای سهولت در ارجاع، تبیین و مقایسه و برای دید جامع‌تر و روشن‌تر به داده‌های پژوهش، جدول‌های مربوط به وجوه امری، شرطی و پرسشی در دو نمودار زیر فشرده شده است. نمودار (۱) و (۲) به‌طور کلی بسامد وجوه امری، شرطی و پرسشی را در چهار بخش بررسی‌شده نشان می‌دهد.

نمودار (۱): بسامد وجه امری، شرطی و پرسشی در چهار قسمت بررسی شده

Chart (1). The frequency of imperative, conditional and interrogative mood was investigated in four parts

نمودار (۲): بسامد وجه پرسشی عادی و پرسشی بلاغی در چهار قسمت بررسی شده

chart (2). The frequency of standard interrogative mood and rhetorical interrogative mood was investigated in four parts

همان‌طور که در نمودار ۱ مشخص است، در قسمت ذکر ابوسعید وجه امری بسامد بیشتری دارد. «در [جمله‌های] امری موقعیت و جایگاه گوینده نسبت به مخاطبش به او این امکان را می‌دهد که با بیان یک جمله

امری، رفتار یا کنش مخاطب را تحت تأثیر قرار دهد و او را وارد جریان تعامل کند» (قلی‌پور و دبیرمقدم، ۱۴۰۱، ص. ۲۶۱). در کتب معانی نیز عمده‌ترین معنای ثانویه وجه امری تعجیز، تحریر و چیرگی بر شنونده است (نک. آق‌اولی، ۱۳۱۶، ص. ۲۹-۳۱)؛

بنابراین، گوینده هنگام استفاده از وجه امری بر شنونده چیره‌تر است و نیازی به توضیح نمی‌بیند، فرمان می‌دهد و مخاطب بی‌چون‌وچرا می‌پذیرد. هنگام استفاده از وجه امری گوینده امر خود را مطاع می‌داند. پس، از بین چهار عارف بررسی شده ابوسعید جایگاه بالاتر و قدرت بیشتری دارد. پس از وجه امری، وجهی که گوینده آن از نظر گفتمان قدرت در رتبه بعدی قرار می‌گیرد، وجه التزامی است که وجه شرطی یکی از زیرمجموعه‌های آن است. «وجه شرطی می‌تواند جایگزین مناسبی برای وجه امری باشد» (سیدقاسم و نوح پیشه، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۶).

در تعریف وجه التزامی گفته‌اند: «آن است که کار را به طریق شک و دو دلی و آرزو و خواهش و مانند آن بیان کند و چون پیرو جمله دیگر است، آن را "وجه مطیعی" نیز گویند» (یاسمی و همکاران، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۰). خانلری در کتاب دستور زبان فارسی وجه التزامی را مسلم‌نبودن وقوع فعل می‌داند و معتقد است «فعلی که از وجه التزامی بیاید، همیشه به دنبال فعلی دیگر قرار می‌گیرد» (خانلری، ۱۳۸۶، ص. ۳۰). نکته مهمی که در این دو تعریف به چشم می‌آید، مطیع‌بودن و پیروبودن و دنبال فعل دیگر قرارگرفتن است که با آنچه شیخ از مریدان و دیگر مخاطبان خود می‌خواهد، تناسب تام دارد.

همان‌طور که در نمودار (۱) مشخص است، در مجموع پرکاربردترین وجه غیرخبری در هر چهار بخش وجه شرطی است. با توجه به ویژگی‌هایی که برای این وجه برشمرده شد، این وجه برای پند و اندرز و برانگیختن مخاطب مناسب است که با رویکرد عارف و رویکرد راوی سخنش همخوانی دارد. گوینده در جملات شرطی در مقایسه با جملات امری قدرت و قاطعیت کمتری دارد. او سعی در توجیه سخن خود دارد. در بسیاری از مواقع وجه شرطی شکل محافظه‌کارانه‌تر وجه امری است. در این گونه جملات، با تحقق شرط جواب شرط نیز محقق می‌شود. در این حالت، جواب شرط نتیجه طبیعی تحقق شرط عنوان می‌شود. «جمله جواب شرط در واقع پیش‌بینی نویسنده است و حکمی که خواننده را به پذیرش آن فرا می‌خواند» (سیدقاسم، ۱۳۹۶، ص. ۱۷۰).

مثال: «اگر به اندوه پیش من آیی شادت کنم، اگر به نیاز آیی توانگرت کنم. چون از آن خویش دست بداری آب و هوا را مسخر تو گردانم» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۷۳۶).

در این جمله‌ها مخاطب به اندوه و نیاز و دست از خویش برداشتن فراخوانده می‌شود.

مثال: «هر که وا خدای تعالی زندگانی کند، دیدنی‌ها همه بدیده بود» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۷۵۲).

یعنی دیدن همه دیدنی‌ها نتیجه با خدا زندگی کردن است؛ پس به مخاطب توصیه می‌کند که اگر چنین خواسته‌ای دارد، باید با خدا زندگی کند. البته این موضوع ارزش‌قائل‌شدن برای مخاطب و حق انتخاب اوست. در بخش ذکر ابوالحسن وجه شرطی هم‌زمان با کاهش وجه امری افزایش می‌یابد. این وجه میان وجوه بررسی شده بیشترین بسامد را دارد. این اتفاق نشان می‌دهد که پس از ابوسعید، ابوالحسن قدرت بیشتری دارد و با به‌کارگیری وجه شرطی، مخاطب خود را ملزم به انجام کاری می‌کند.

درواقع، وقتی کسی قدرت کافی برای امر مستقیم ندارد یا برای مخاطب خود احترام بیشتری قائل است، می‌تواند با استفاده از وجه شرطی مخاطب خود را برای انجام کاری متقاعد کند. این مسئله نشان‌دهنده قدرت کمتر ابوالحسن به ابوسعید است؛ اما در عین حال نشان‌دهنده قدرت بیشتر او به جنید و بایزید است.

از آنجاکه وجه، امکان و ضرورت گزاره را نشان می‌دهد، در وجه شرطی ضرورت اجرای فعل کمتر از وجه امری است؛ بنابراین، از نظر گفتمانی قدرت شیخ در بخش ابوسعید بیشتر است و در بخش ابوالحسن متعادل‌تر شده است.

اما در وجه پرسشی عادی در واقع شکل کامل گفت‌وگو بین طرفین رخ می‌دهد. کسی چیزی می‌پرسد و دیگری پاسخ می‌دهد. قدرت پرسنده و پاسخ‌دهنده به هم نزدیک می‌شود. همان‌طور که در نمودار (۱) مشخص است، در ذکر احوال جنید و بایزید که از بخش اول تذکره هستند، وجه پرسشی با وجه شرطی بسامد تقریباً یکسانی دارند و از بخش‌های ابوالحسن و ابوسعید بیشتر به کار رفته‌اند. همچنین، وجه امری از هر دو بخش کمتر به کار رفته است؛ بنابراین، در بخش اول قدرت عارف کمتر، جایگاه او بین مردم پایین‌تر و اجازه سؤال از او بیشتر است. در واقع، مخاطب از او پرسش بیشتری در ذهنش شکل می‌گیرد و جرئت و جسارت پرسیدن آن را دارد. برخلاف بخش مربوط به ذکر ابوسعید که مخاطب باور راسخ‌تری به شیخ دارد و از او کمتر سؤال می‌کند. جبروت و هیمنه شیخ بیشتر و ذهن مخاطب درباره او مریدانه‌تر است. در این بخش گاهی پیش می‌آید که مخاطب سؤالی دارد، اما آن را نمی‌پرسد، بلکه شیخ خود به فراست درمی‌یابد و آن را پاسخ می‌دهد؛ برای مثال:

«نقل است که کسی از دور جایی بیامد، به آوازه شیخ [دید] که حلوا به شکر می‌خورد. آن مرد را باطن بشولیده شد. شیخ گفت: ای فلان! بیا که ما را آزاد کرده‌اند. تو تنعم ظاهر منگر، تواضع باطن بنگر» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۸۹۶).

نیز گاهی پرسش‌ها لحن محترمانه‌تری دارند:

«نقل است که شیخ را وقتی دل معلق کاری بود. ناگاه کار برآمد. شیخ گفت: کار ما خدای ساز بود. گفتند: کار همه کس خدای بسازد یا نه؟ گفت: سازد، ولكن ایشان را خیال من و تو بود. ما از او بینیم همه» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۸۹۵).

درواقع در این بخش نبض کنش‌ها به میزان بیشتری در اختیار شیخ است.

به این نکته نیز باید توجه داشت که به‌طور کلی پرسش، چه از جانب دیگران باشد چه از جانب شیخ، نشان‌دهنده نزدیکی جایگاه پرسنده و پاسخ‌دهنده است و متن را از تک‌گویی صرف فراتر می‌برد و به فضای گفت‌وگو و پویایی متن کمک می‌کند.

این وضعیت درباره پرسش عادی است؛ اما در پرسش بلاغی موضوع متفاوت است. پرسش بلاغی معمولاً برای تعجیز مخاطب و تأییدخواستن از او است و مخاطب را چندان در گفت‌وگو دخالت نمی‌دهد، بلکه می‌خواهد تأیید و تأکید بر سخن خود داشته باشد. پس پرسنده آن قدرت بیشتری دارد و سعی در اعمال این قدرت دارد. در تذکره این‌گونه پرسش‌ها را در بیشتر مواقع، شیخ از مخاطب خود می‌پرسد (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. ۸۷۵، ۷۳۰). گاهی هم خداوند، هاتف و ندای غیبی از شیخ چنین سؤال‌هایی دارند (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۷، ۱۷۱). همچنین، به‌ندرت مردم عادی یا جانوران از این‌گونه پرسش می‌کنند (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۰، ۱۷۲).

بنابراین، پرسش بلاغی نیز در امتداد گفتمان قدرت شیخ است که از پرسش‌های بلاغی با جواب‌های آنی استفاده می‌کند. این جواب‌ها عملاً فضای گفت‌وگو را به سمت تک‌گویی می‌کشاند. در اصل این پرسش‌ها مجال تأمل و واکنش مخاطب را محدود می‌کند (نک. [حجتی‌زاده، ۱۳۹۶، ص. ۸۷-۸۸](#)).

همان‌طور که در نمودار (۱) و (۲) مشخص است، بسامد وجه پرسشی بلاغی در بخش اول (جنید و بایزید) به میزان چشمگیری کمتر از بخش دوم (ابوالحسن و ابوسعید) است؛ یعنی علاوه بر کاربرد بیشتر وجه پرسشی در بخش اول، پرسش‌های عادی نیز بیشتر از پرسش‌های بلاغی به کار رفته است. پرسش‌های عادی برای کسب اطلاع و ایجاد گفت‌وگو و نشان‌دهنده فضای گفت‌وگو و گفتمان معتدل‌تر در بخش اول است؛ پس اگر از نظر گفتمان قدرت بنگریم، در بخش‌های جنید و بایزید شیخ قدرت کمتری دارد، در بخش ابوالحسن این قدرت رو به فزونی می‌نهد و در بخش ابوسعید به اوج خود می‌رسد.

این موضوع را از دو نظر می‌توان تحلیل و تحلیل کرد: یکی گفتمان عارفی که از او سخن رفته است و دیگری گفتمان و سبک نویسنده و راوی زندگی عارف.

۱. قدرت شیخ

ذهن ما حداقل مناسب‌هایی از قدرت یا ویژگی‌های دیگر از ایدئولوژی را در ذهن خود جای داده است که تظاهرات آن را در زبان می‌توان دید ([پارمحمدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲](#)) (نک. [ایگلتون، ۱۳۸۱](#)). کاربست وجه یکی از این تظاهرات است. طبق یافته‌های این پژوهش، از میان چهار عارف بررسی‌شده، ابوسعید ابوالخیر بیشترین قدرت را دارد و پس از او ابوالحسن خرقانی و پس از آنها جنید و بایزید که قدرتی مشابه دارند و تظاهرات آنها را در زبانشان می‌توان دید.

چنان‌که می‌دانیم، جنید در سال ۲۹۷ هجری، بایزید در سال ۲۶۱، ابوالحسن در سال ۴۲۵ و ابوسعید در سال ۴۴۰ از دنیا رفته‌اند؛ بنابراین، بین سال‌های حیات جنید و بایزید با ابوالحسن و ابوسعید حدود صد و پنجاه سال فاصله است. در این مدت نهاد تصوف قدرت بیشتری یافته و نظام مراد و مریدی سروشکل رسمی‌تر و قاطع‌تری به خود گرفته است (نک. [برتلز، ۱۳۵۶، ص. ۴۶-۴۹](#)). باور مردم درباره مشایخ عمیق‌تر شده است و صوفیان از طرف حکومت‌ها بیشتر پشتیبانی می‌شده‌اند. در بخش مربوط به ذکر ابوالحسن داستانی هست که سلطان محمود به خدمت ابوالحسن رسیده است که اگرچه خالی از ایرادات تاریخی نیست، اما نشان‌دهنده ارادت سلطان به شیخ و بی‌پروایی شیخ در رفتار با سلطان است. اینک بخشی از داستانی نقل می‌شود که در تذکره روایت شده است:

چون محمود به زیارت شیخ آمد، بر صحرا فرود آمد و کسی را در فرستاد که شیخ را گویند که «سلطان برای تو از غزنین اینجا آمد، تو نیز از برای او از خانقاه به خیمه او درآی» و اگر نیاید این آیت برخوانید که «یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم (۵۹/۴)». حاجبی بیامد و پیغام بگزارد. شیخ گفت: «مرا معذور دارید.» حاجب این آیت برخواند. شیخ گفت: محمود را بگویند که «چنان در اطیعوا الله مستغرق شده‌ام که در حضرت رسول خجالت‌ها دارم تا به اولی الامر چه رسد؟»

(عطار، ۱۳۹۷، ص. ۷۲۵)

همان‌طور که مشاهده می‌شود، شیخ زیرکانه از اطاعت سلطان سر باز می‌زند. از آنجاکه سلطان محمود خود به دیدار او می‌آید، از جای بر نمی‌خیزد. سرتاسر داستان از لحن کلام تا وجوه به‌کارگرفته‌شده در تخطاب سلطان همه بیانگر قدرت و استغنائی شیخ است. شفیع کدکنی در کتاب *چشیدن طعم* وقت آورده است:

دولت سلاجقه، هم پادشاهان و هم حکام و وزرای ایشان با ابوسعید دارای روابط حسنه بوده‌اند. سیاستی که نظام‌الملک برای دولت سلجوقی اختیار کرد، در جهتی بود که برای صوفیان می‌توانست زمینه خوبی باشد. درست است که سلاجقه در آخرین سال‌های زندگی ابوسعید وارد خراسان شدند، ولی همان چند سال اندک زمینه‌ای شد برای افزایش قدرت صوفیان در نیشابور و نواحی پیرامون آن در آخرین سال‌های حیات ابوسعید... سلاجقه تا توانستند به صوفیان بال‌و‌پیر دادند... در میان دولتمردان سلجوقی کم نبوده‌اند کسانی که در جمع ارادتمندان ابوسعید بوده‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۲۹-۳۰).

مشخص است که حکومت‌های غزنوی و سلجوقی توجه ویژه‌ای به مشایخ داشته‌اند. این موضوع سبب افزایش قدرت مشایخ می‌شده است، به‌ویژه «در دوره سلجوقیان که فرمان‌روایان در هر فرصتی تلاش می‌کردند مراتب احترام خود را به مشایخ محلی ابراز دارند و از آنها پشتیبانی کنند، نفوذ مشایخ بیش از هر زمان دیگری افزایش یافته [است]» (برتلس، ۱۳۵۶، ص. ۴۹). البته احترام و کرنش و توجه بزرگان سیاسی فقط از لحاظ اعتقاد و ارادت نبوده است، بلکه محبوبیت مشایخ و اثرگذاری آنها بر جامعه، حکام را نیازمند تأیید این قوم برای کسب مشروعیت می‌کرده است.

پس طبیعی است که در این بخش‌ها (ابوالحسن و ابوسعید) وجه امری و التزامی (شرطی) بیشتر به کار برود و مشایخ با خیال آسوده‌تر و بدون ترس از قضاوت، مزاحمت یا نپذیرفتن توسط عامه به بیان اندیشه‌ها و خواسته‌های خود بپردازند، امر و نهی کنند و مرید را به تسلیم بی‌چون‌وچرا فراخوانند؛ اما در طرف دیگر جنید و بایزید قدرت کمتری دارند و مخاطب منتقدانه‌تر و گاهی به دیده تردید در آنها می‌نگرد؛ برای مثال در جایی از تذکره شخصی از بایزید راه رهایی از نفس خویش را می‌پرسد و پس از شنیدن شرایط دشوار بایزید می‌گوید: «این نتوانم. چیزی دیگرم فرمای» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۲). در سراسر بخش‌های مربوط به ذکر ابوالحسن و ابوسعید چنین نپذیرفتن و گستاخی‌ای در برابر شیخ دیده نمی‌شود؛ بنابراین، این تفاوت‌ها در به‌کارگیری وجوه می‌تواند به دلیل باور مردم به شیخ و درک شیخ به میزان قدرت و جایگاه اجتماعی خود و نگرش عامه به این جایگاه و قدرت باشد.

۲. نگرش و سبک نویسنده

از پرسش‌های مهم در پژوهش درباره متون ادبی کهن آن است که بخش دوم تذکره‌الاولیا نوشته عطار است یا نویسنده/ نویسندگانی دیگر؟ پژوهشگران کوشیده‌اند از نظرگاه‌های گوناگونی نظیر نسخه‌شناسی، سبک‌شناسی و مناسبات بینامتنی این موضوع را بررسی کنند و به این پرسش پاسخ دهند (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. پنجاه و هفت تا شصت و سه و هفتاد و پنج تا هشتاد و نه؛ روضاتیان، ۱۳۹۰، ص. ۱۴۷-۱۷۴؛ مجرد، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۹-۱۲۰). از آنجاکه «سبک شیوه متمایزی از کاربرد زبان به منظوری خاص و برای ایجاد تأثیری ویژه است» (وردانک، ۱۳۸۹، ص. ۲۰) و گاهی «در پیوند ارگانیک با محتوای نوشته ارزیابی می‌شود» (احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۲)، وجه

و کاربرد آن می‌تواند از مؤلفه‌های سبک‌شناسانه‌ای باشد که برای روشن کردن ابعاد این موضوع به یاری پژوهشگر بیاید. تفاوت‌ها در به‌کارگیری وجه در بخش اول و دوم تذکره می‌تواند به‌دلیل نگرش و باور راوی و به‌عبارت‌دیگر سبک نویسنده‌گی او باشد.

چنان‌که گفته شد، بخش اول از نظر گفتمان قدرت در وضعیت متعادل‌تری از دو بخش دیگر قرار دارد، وجه پرسشی بیشتر به کار رفته و بقیه وجه‌ها معتدل‌تر به کار برده شده است. عطار عارف را صاحب قدرت مطلق نمی‌داند و در بسیاری از مواقع توضیح و توجیه رفتار و گفتار شیخ را لازم می‌داند. در سراسر بخش اول بارها کلمه «یعنی» و «چنان‌که» به کار رفته است و در ادامه آن عطار کوشیده است تا سخن یا رفتاری از شیخ را توضیح یا پرسش احتمالی مخاطب را پاسخ دهد. در شرح حال‌های بررسی‌شده در بخش اول با وجود جملات کمتر ۲۹ بار قید تفسیر «یعنی» به کار رفته است؛ حال آنکه در شرح حال‌های بررسی‌شده در بخش دوم در مجموع ۵ بار قید تفسیر «یعنی» به کار رفته است.

عطار در جایی حکایت می‌کند که بایزید به مریدان خود سپرد که اگر بار دیگر جمله «سبحانی ما أعظم شأنی» را بر زبان آوردم، مرا پاره‌پاره کنید و چون به زبان آورد، مریدان خواستند او را بکشند. خانه از او پر شد و کارد بر او کارگر نمی‌آمد. خود در توضیح این واقعه چنین می‌گوید:

و اگر کسی گوید: «چگونه بود این؟» گوئیم که چنان‌که آدم علیه‌السلام، در ابتدا چنان بود که سرش در فلک می‌گرفت. جبرئیل علیه‌السلام، پری بر فرق او فروآورد تا آدم به مقدار کوچک‌تر بازآمد. چون روا بود که صورت مهتر کهنتر گردد، برعکس این روا بود. چنان‌که طفلی در شکم مادر دو من بود، چون به جوانی رسید، دویست من شود و چنان‌که جبرئیل علیه‌السلام، در صورت بشری بر مریم متجلی شد. حال شیخ نیز ازین شیوه بوده است؛ اما کسی تا به واقعه اینجا نرسد، شرح سود ندارد. والسلام (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۶).

اسلوبی که در حکایت اخیر آمده است، یعنی: (اگر کسی گوید: جمله پرسشی، گوئیم: ...)، بارها در سرتاسر بخش اول آمده است (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. ۶۳، ۷۸، ۸۳، ۱۴۶، ۳۲۲، ۳۴۰، ۴۶۳، ۴۷۹، ۵۳۲، ۵۶۷)؛ اما در بخش دوم فقط یک بار آمده است (نک. عطار، ۱۳۹۷، ص. ۷۸۴) یا در جای دیگر می‌گوید:

«شیخ مردی را دید می‌گفت: «عجب دارم از آن کسی که خدای را داند پس او را معصیت کند.» شیخ گفت: «من عجب دارم از آن که او را شناسد، پس او را چگونه طاعت دارد؟» یعنی عجب بود که بر جای بماند چنان‌که زنان مصر در جمال یوسف علیه‌السلام، بر جای نماندند» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۱۸۰).

یا در توضیح بعضی نقل قول‌ها:

«و گفت: «توبه از معصیت یکی و از طاعت هزار.» یعنی عجب در طاعت بتر از گناه» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۱۸۶).

حتی در جایی که جنید در نامه‌ای به علی سهل خواب را بر بیداری ترجیح می‌دهد و آن را موهبتی از جانب خدا بر محبین می‌داند، آشکارا دچار تردید می‌شود و می‌نویسد:

«عجب از جنید آن است که او صاحب صحو بوده است و درین نامه تربیت اهل سکر می‌کند. تواند بود که اینجا معنی آن حدیث می‌خواهد که «نوم العالم عباده» یا آن می‌خواهد که «تنام عینای و لاینام قلبی» (عطار، ۱۳۹۷، ص. ۴۴۶)

و این‌گونه سعی در پاسخ‌دادن به سؤال ذهنی خود و مخاطبش دارد. نکته دیگری که می‌تواند مؤید سبک مشخص عطار در بخش اول باشد، شباهت تام دو بخش جنید و بایزید از نظر به‌کارگیری وجه است. چنان‌که در نمودار (۱) و (۲) مشخص است. از طرف دیگر، دانسته است که لهجه ابوالحسن با چیزی که در بخش دوم تذکره آمده است، تفاوت‌های بسیاری دارد و او به لهجه قومن سخن می‌گفته که تعابیر و حتی گاهی نحو متفاوتی داشته است (نک. شفیع کدکنی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۹-۱۲۴؛ شفیع کدکنی، ۱۳۸۳، ص. ۸۱-۱۰۰)؛

بنابراین، نویسنده یا نویسندگان این بخش نیز قطعاً دخل و تصرفی در روایت ذکر ابوالحسن خرقانی داشته‌اند. شفیع کدکنی در چشیدن طعم وقت می‌نویسد:

«در بخش مشایخ مابعد حلاج کمتر نسخه‌ای با نسخه‌ای دیگر مطابقت کامل دارد. چنین می‌نماید که در بخش مشایخ مابعد حلاج هر کاتبی به سلیقه خود عمل می‌کرده؛ بعضی از مشایخ را حذف می‌کرده و بعضی مشایخ را می‌افزوده و در باب هر یک از ایشان نیز، از بابت تفصیل و اجمال شیوه کار به دلخواه کاتبان بوده است» (شفیع کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۷۴).

در پایان در بررسی سبک‌شناسانه این دو بخش ذکر نکته‌ای دیگر نیز لازم است: قبلاً گفته شد که انتخاب ذکر احوال عرفا از بخش دوم براساس حجم، اصالت و زیبایی این متن‌ها بوده است تا حتی‌الامکان نقش دیگر مؤلفه‌ها کاسته شود و با بخش اول سنجیدنی باشد و پاسخی قاطع‌تر به پرسش پژوهش داده شود؛ اما اگر برخی دیگر از عرفا از بخش دوم انتخاب و بررسی شود، اختلاف بسامد وجه‌ها در قیاس با بخش اول بیشتر خواهد بود. در جدول‌های زیر بسامد وجه‌های غیرخبری در شرح حال دو عارف دیگر از بخش دوم آمده است.

جدول (۶): بسامد کاربرد وجه در شرح حال دو عارف دیگر از بخش دوم

Table (6). the frequency of usage mood in the biographies of two other mystics from the second part

جملات پرسشی		امری		شرطی		مجموع	نام عارف
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد		
۳	۹	۲/۶۶	۸	۱۰/۶	۳۲	۳۰۰	ابوالعباس قصاب
۴/۴۱	۴۸	۴/۵۹	۵۰	۹/۱۹	۱۰۰	۱۰۸۷	ابوعلی دقاق

جدول (۷): بسامد انواع وجه پرسشی در شرح حال دو عارف دیگر از بخش دوم

Table (7). the frequency of types of interrogative mood in the biographies of two other mystics from the second part

جملات پرسشی				نام عارف
عادی		بلاغی		
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۵۵/۵۵	۵	۴۴/۴۴	۴	ابوالعباس قصاب
۶۲/۵	۳۰	۳۷/۵	۱۸	ابوعلی دقاق

در جدول (۶) و (۷) مشاهده می‌شود که بسامد وجه در بخش‌های مربوط به ابوالعباس قصاب و ابوعلی دقاق که از بخش دوم انتخاب شده‌اند، با بخش‌های مربوط به جنید و بایزید اختلاف فاحش‌تری دارد؛ بنابراین، با در

نظر گرفتن این موضوع و دیگر مؤلفه‌های سبک‌شناسانه‌ای که در این بخش گفته شد، گمان الحاقی بودن بخش دوم تذکره (مشایخ مابعد حلاج) و اینکه هر بخش را شخص یا اشخاصی به تذکره افزوده باشند، تقویت می‌شود.

نتیجه‌گیری

در هر دو بخش تذکره وجه غیرخبری زیاد به کار رفته است. این کاربرد بیانگر سبک نثر تصوف است که به گفتار نزدیک می‌شود و پویایی آن بیشتر است و برای تأثیر هرچه بیشتر بر مخاطب نوشته شده است؛ از این حیث، هر دو بخش به یکدیگر شبیه هستند و تفاوت معناداری ندارند.

از نظر بسامد، به‌کارگیری وجه پرسشی، امری و شرطی قسمت‌های بررسی شده از بخش اول (جنید و بایزید) با یکدیگر شباهت تام دارند و با قسمت‌های گوناگون بخش دوم (ابوالحسن و ابوسعید) متفاوت‌اند.

بسامد به‌کارگیری وجوه از ساختارهای گفتمان‌مداری است که می‌تواند در تحلیل گفتمان متن به کار گرفته شود. در گفتمان قدرت وجه امری قدرت بیشتر گوینده و تسلط بر مخاطب را نشان می‌دهد. وجه شرطی شکل معتدل‌شده وجه امری است که به‌شکل توصیه می‌آید و به مخاطب فرمان نمی‌دهد، بلکه او را برمی‌انگیزد. وجه پرسشی اگر بلاغی باشد، برای متقاعد کردن مخاطب و تحریک او به پذیرش است و نظر مخاطب در این وجه از دو وجه پیشین مهم‌تر است؛ اما اگر پرسش عادی باشد، شکل کامل گفت‌وگو است و مخاطب و گوینده از نظر قدرت به هم نزدیک می‌شوند. با توجه به این موضوع، داده‌های این پژوهش نشان می‌دهد که از نگاه گفتمان قدرت، ابوسعید در رتبه نخست قرار دارد، پس از او ابوالحسن و سپس جنید و بایزید. اطلاعات تاریخی درباره دوره زندگی هریک از این عرفا و زندگی‌نامه آنها این موضوع را تأیید می‌کند.

با توجه به بسامد به‌کارگیری انواع وجه در هریک از بخش‌های بررسی شده و دیگر مؤلفه‌های سبک‌شناسانه این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که بخش اول و دوم از نظر سبک نویسنده تفاوت‌هایی دارند و این گمان تقویت می‌شود که عطار نویسنده هیچ‌یک از شرح‌حال‌های بخش دوم تذکره نیست.

همچنین، در تحلیل بخش اول باید دقت داشت که انواع وجه‌های غیرخبری به‌شکل معتدل و نزدیک به هم آمده است و این موضوع علاوه بر اینکه نشان‌دهنده گفتمان معتدل‌تر بخش اول است، بیانگر تنوع وجهی بیشتر در این بخش است که باعث درگیری بیشتر مخاطب با متن می‌شود. مخاطب در خواندن این قسمت‌ها احترام بیشتر و خستگی و ملالت کمتری احساس می‌کند.

منابع

آقاگل‌زاده، فردوس، و عباسی، زهرا (۱۳۹۱). بررسی وجه در زبان فارسی بر پایه نظریه فضاهای ذهنی.

ادب‌پژوهی، ۶ (۲۰)، ۱۳۵-۱۵۴. https://adab.guilan.ac.ir/article_433.html

آق‌اولی، حسام‌العلما (۱۳۱۶). درر‌الادب. بی‌نا.

احمدی، بابک (۱۳۸۸). چهار گزارش از تذکره‌الاولیای عطار. مرکز.

احمدی، بابک (۱۳۷۰). ساختار و تویل متن، نشانه‌شناسی و ساختارگرایی (ج. ۱). مرکز.

اعلایی، مریم (۱۳۸۸). بررسی کتاب‌های علوم انسانی (سازمان سمت) در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند هلییدی از منظر فرانقش‌متنی و بینافردی [رساله دکترا، دانشگاه تربیت مدرس]. سامانه پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشگاه تربیت مدرس. <https://parseh.modares.ac.ir/thesis/1164617>

ایگلتن، تری (۱۳۸۱). درآمدی بر ایدئولوژی. آگاه.

بهریزی‌فر، مریم (۱۳۹۲). شناسایی مؤلف متون کهن ادبی با توجه به ساختارهای نحوی موجود در آن؛ (مطالعه موردی: تذکره‌الاولیا) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان‌شناسی دانشگاه بیرجند]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/769c431b76ae4930680159fc1b1c8152>

برتلس، یوگنی ادواردویچ (۱۳۵۶). تصوف و ادبیات تصوف. امیرکبیر.

جهاد، لاله (۱۳۸۷). بررسی نظریه ارتباط کلامی در علم معانی. کتاب ماه ادبیات، (۱۲۹)، ۵-۱۱.

<https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/494055/text>

حجتی‌زاده، راضیه (۱۳۹۶). وجه پنهان معنا و زبان پنهان واژه‌ها، بررسی نقش یاری‌رسان دلالت‌های ضمنی در تبیین اغراض ثانوی گزاره‌های پرسشی. دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، ۲۵ (۸۳)، ۷۳-۹۴.

<http://dx.doi.org/10.29252/jpll.25.83.73>

روضاتیان، سیده‌مریم (۱۳۹۰). ملحقات تذکره‌الاولیاء (بررسی و مقایسه بینامتنی بخش اول و دوم تذکره‌الاولیا).

دوفصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی، ۵ (۱)، ۱۴۷-۱۷۴. https://jpll.ui.ac.ir/article_16330.html

سیدقاسم، لیلیا، و نوح‌پیشه، حمیده (۱۳۹۳). کارکرد گفتمانی وجه جمله در تاریخ بیهقی. فصلنامه پژوهش زبان و

ادبیات فارسی، ۳۳ (۳)، ۸۵-۱۱۰. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1098704>

سیدقاسم، لیلیا (۱۳۹۶). بلاغت ساختارهای نحوی در تاریخ بیهقی. هرمس.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). بازمانده‌های زبان قومس در سخنان ابوالحسن خرقانی. فصلنامه مطالعات و

تحقیقات ادبی، ۱ (۳)، ۸۱-۱۰۰. <http://dx.doi.org/10.52547/jls.1.3.81>

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۴). نوشته بردریا، از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی. سخن.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). چشیدن طعم وقت (مقامات کهن و نویافته بوسعید). سخن.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). زبان شعر در نثر صوفیه. سخن.

صفایی سنگری، علی، و قربانپور دلپوند، سمیه (۱۳۹۷). بررسی کارکردهای گفتمانی وجه فعل در غزل

پست‌مدرن. زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۳ (۱)، ۷-۲۹.

<https://doi.org/10.22124/plid.2018.7746.1155>

صفوی، کوروش (۱۳۹۰). از زبان‌شناسی به ادبیات (ج. ۱). سوره مهر.

عطار، فریدالدین (۱۳۹۷). تذکره‌الاولیاء (مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیی کدکنی). سخن.

فالر، راجر، یاکوبسن، رومن، و لاج، دیوید (۱۳۶۹). زبان‌شناسی و نقد ادبی (مریم خوزان و حسین پاینده، مترجم). نشر نی.

فاولر، راجر (۱۳۹۰). زبان‌شناسی و رمان (محمد غفاری، مترجم). نشر نی.

فتوحی، محمود (۱۳۹۸). سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. سخن.

فرشیدورد، خسرو (۱۳۹۲). دستور مفصل امروز. سخن.

قلی پور هفشجانی، راضیه و دبیرمقدم، محمد (۱۴۰۱). شناخت زبان دراماتیک فارسی: رویکردی نظام‌بنیاد. *مطالعات زبانی و بلاغی*، ۱۳ (۲۷)، ۲۳۹-۲۷۴.

<https://doi.org/10.22075/jlrs.2021.22321.1853>

کروچه، بندتو (۱۳۵۸). کلیات زیباشناسی (فؤاد روحانی، مترجم). علمی و فرهنگی. کریمی دوستان، غلام‌حسین، و ایلخانی پور، نگین (۱۳۹۱). نظام وجهیت در زبان فارسی. *پژوهش‌های زبانی*، ۳ (۱)، ۷۷-۹۸. <https://doi.org/10.22059/jolr.2012.30296>

مجرد، مجتبی (۱۳۹۷). کارکرد منابع جانبی در نقد و تحلیل متون با تکیه بر نقش ولی‌نامه در تصحیح تذکره‌الاولیای عطار. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۰ (۳)، ۱۰۹-۱۲۰.

https://journals.ui.ac.ir/article_22691.html

مظاهری، جمشید، هاشمی، سیدمرتضی و متولی، سیدمهدی (۱۳۸۳). بررسی و تحلیل وجه التزامی در زبان فارسی. *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ۳۸ (۳۸)، ۹۵-۱۰۸.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/42031>

نظری چروده، احمدرضا، و مشکین دایم‌هشی، شهریار (۱۳۹۹). بررسی سبک شخصی دو بخش اصلی و افزوده‌تذکره‌الاولیای عطار براساس روش تحلیل آماری کیوسام. *کارنامه متون ادبی دوره عراقی*، ۱ (۱)، ۱۱۳-۱۳۲.

https://journals.razi.ac.ir/article_1425.html?lang=en

ناتل خانلری، پرویز (۱۳۸۶). *دستور زبان فارسی*. توس. ناصری مشهدی، نصرت (۱۳۹۸). نگاهی تازه به وجه فعل در زبان فارسی. *پژوهش‌های ادبی و بلاغی*، ۷ (۴)، ۱۱-۲۵. <https://doi.org/10.30473/pab.2020.47251.1681>

نقی‌زاده، محمود، توانگر، منوچهر، و عموزاده، محمد (۱۳۹۰). بررسی مفهوم ذهنیت در افعال وجهی در زبان فارسی. *پژوهش‌های زبان‌شناسی*، ۳ (۴)، ۱-۲۰. https://jrl.ui.ac.ir/article_17207.html

وردانک، پیتز (۱۳۸۹). *مبانی سبک‌شناسی* (محمد غفاری، مترجم). نشر نی. هادی، روح‌الله، حاجیان‌نژاد، علیرضا، و نصیری، زینب (۱۳۹۹). کاربرد بلاغی وجه جمله در خسرو و شیرین نظامی. *ادب فارسی*، ۱۰ (۲)، ۲۱-۳۷. <https://doi.org/10.22059/jpl.2021.274191.1347>

همتی، مرضیه (۱۳۹۳). *بررسی و مقایسه سبک‌شناختی بخش اول و دوم تذکره‌الاولیای [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده]*. دانشگاه اصفهان.

هلیدی، مایکل، و حسن، رقیه (۱۳۹۳). *زبان، بافت و متن؛ جنبه‌هایی از زبان در چشم‌اندازی اجتماعی-نشانه‌شناختی* (مجتبی منشی‌زاده و طاهره ایشانی، مترجم). علمی.

یاسمی، رشید و دیگران (۱۳۷۳). *دستور پنج استاد* (زیر نظر سیروس شمیسا). فردوس.

یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۵). *ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی*. هرمس.

References

- Aghagolzadeh, F., & Abbasi, Z. (2012). A Study of Modality in Persian Based on the Theory of Mental Spaces. *Journal of Adab Pazhuhi*, 6(20), 135-154. https://adab.guilan.ac.ir/article_433.html [In Persian].
- Ahmadi, B. (1991). *The Structure and Interpretation of Texts* (Vol. 1). Semiotics and Structuralism. Markaz. [In Persian].

- Ahmadi, B. (2009). *Four Reports on Tazkirat al-Awliya by Attar*. Markaz. [In Persian].
- Alaei, M. (2009). *A Study of Humanities Books (Samt Organization) Within the Framework of Halliday's Systemic Functional Grammar from the Perspective of Textual and Interpersonal Metafunctions* [Ph.D. Dissertation, Tarbiat Modares University]. modares. <https://parseh.modares.ac.ir/thesis/1164617> [In Persian].
- Aqoli, H. (1937). *Dorr al-Adab*. (n.p). [In Persian].
- Attar, F. (2018). *Tazkirat al-Awliya* (Introduction, Correction, and Annotations by M. R. Shafi'ikadkani). Sokhan. [In Persian].
- Bertels, E. E. (1977). *Sufism and Sufi Literature*. Amirkabir. [In Persian].
- Croce, B. (1979). *General Aesthetics* (F. Rouhani, Trans.). Scientific and cultural. [In Persian].
- Eagleton, T. (2002). *An Introduction to Ideology*: Agah. [In Persian].
- Farshidvard, K. (2013). *Comprehensive Modern Grammar*. Sokhan. [In Persian].
- Fotouhi, M. (2019). *Stylistics: Theories, Approaches, and Methods*. Sokhan. [In Persian].
- Fowler, R. (2011). *Linguistics and the Novel* (M. Ghaffari, Trans.). Ney. [In Persian].
- Fowler, R., Jacobson, R., & Lodge, D. (1990). *Linguistics and Literary Criticism* (M. Khozan & H. Payandeh, Trans.). Nashr-e-Ney. [In Persian].
- Gholipour H. R., & Dabirmoghaddam, M. (2022). Understanding Persian Dramatic Language: A Systemic Approach. *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 13(27), 239-274. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2021.22321.1853> [In Persian].
- Hadi, R., Hajiannejad, A., & Nasiri, Z. (2020). The Rhetorical Use of Sentence Modality in Khosrow and Shirin by Nezami. *Journal of Persian Literature*, 10(2), 21-37. <https://doi.org/10.22059/jpl.2021.274191.1347> [In Persian].
- Halliday, M., & Hasan, R. (2014). *Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective* (M. Monshizadeh & T. Ishani, Trans). Elm. [In Persian].
- Haliday, M. A. K., Christian, M. I. M., Matthiessen (2004). *An Introduction to Functional Grammar* (Third Ed). Hodder Education Publishers.
- Hojatizadeh, R. (2017). The Hidden Aspect of Meaning and the Hidden Language of Words: Examining the Role of Implicit Signifiers in Explaining Secondary Purposes of Interrogative Statements. *Journal of Persian Language and Literature*, 25(83), 73-94. <http://dx.doi.org/10.29252/jpll.25.83.73> [In Persian].
- Jahad, L. (2008). A Study of the Theory of Verbal Communication in the Science of Meanings. *Book of the Month of Literature*, (129), 5-11. <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/494055/text> [In Persian].
- Lyons, J (1977). *Semantics* (Vol. 2). Cambridge University Press.
- Karimidoustan, G. H., & Ilkhanipour, N. (2012). Model system in persian. *Language Research*, 3(1), 77-98. <https://doi.org/10.22059/jolr.2012.30296> [In Persian].
- Mojarrad, M. (2018). The Function of Supplementary Sources in the Critique and Analysis of Texts, Emphasizing the Role of Velayat-Nameh in the Correction of Tazkirat al-Awliya by Attar. *Textual Criticism of Persian literature*, 10(3), 109-120. https://journals.ui.ac.ir/article_22691.html [In Persian].
- Mazaheri, J., Hashemi, S. M., & Motavalli, S. M. (2004). A Study and Analysis of Subjunctive Modality in Persian. *Journal of Isfahan University Faculty of Literature and Human Sciences*, (38), 95-108. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/42031> [In Persian].
- Nagizadeh, M., Tavangar, M., & Amouzadeh, M. (2011). A Study of the Concept of Subjectivity in Modal Verbs in Persian. *Journal of Linguistic Research*, 3(4), 1-20. https://jrl.ui.ac.ir/article_17207.html [In Persian].
- Naserimashhadi, N. (2019). A Fresh Look at Verb Modality in Persian. *Journal of Literary and Rhetorical Research*, 7(4), 11-25. <https://doi.org/10.30473/pab.2020.47251.1681> [In Persian].
- Natelkhanlari, P. (2007). *Persian Grammar*. Toos. [In Persian].
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. (1985). *A comprehensive Grammer of the English Language*. Longman.

- Rouzatian, S. M. (2011). Appendices of Tazkirat al-Awliya (A Comparative and Intertextual Study of the First and Second Parts of Tazkirat al-Awliya). *Semi-annual Journal of Mystical Literature Research*, 5(1), 147-174. https://jpll.ui.ac.ir/article_16330.html [In Persian].
- Safaeisangari, A., & Ghorbanpour, D. S. (2018). The Discursive Functions of Verb Modality in Postmodern Ghazal. *Journal of Persian Language and Iranian Dialects*, 3(1), 7-29. <https://doi.org/10.22124/plid.2018.7746.1155> [In Persian].
- Safavi, K. (2011). *From Linguistics to Literature* (Vol. 1). Surehmehr. [In Persian].
- Seyedqasem, L. (2017). *The Rhetoric of Syntactic Structures in Tarikh-e-Beyhaghi*. Hermes. [In Persian].
- Seyedqasem, L., & Nouhpisheh, H. (2014). The Discursive Function of Sentence Modality in the History of Beyhaghi. *Quarterly Journal of Persian Language and Literature Research*, (33), 85-110. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1098704> [In Persian].
- Shafi'ikadkani, M. R. (2004). Remnants of the Language of Qumis in the Words of Abu al-Hasan Kharqani. *Quarterly Journal of Literary Studies and Research*, 1(3), 80-100. <http://dx.doi.org/10.52547/jls.1.3.81> [In Persian].
- Shafi'ikadkani, M. R. (2005). *Written on the Sea: From the Mystical Heritage of Abu al-Hasan Kharqani*. Sokhan. [In Persian].
- Shafi'ikadkani, M. R. (2006). *Tasting the Flavor of Time (Ancient and Newly Found Maqamat of Abu Sa'id)*. Sokhan. [In Persian].
- Shafi'ikadkani, M. R. (2013). *The Language of Poetry in Sufi Prose*. Sokhan. [In Persian].
- Verdonk, P. (2010). *Stylistics Foundations* (M. Ghaffari, Trans.). Ney. [In Persian].
- Yarmohammadi, L. (2006). *Communication from the Perspective of Critical Discourse Analysis*. Hermes. [In Persian].
- Yasami, R., et al. (1994). *The Grammar of Five Masters* (S. Shamisa, Ed.). Ferdows. [In Persian].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی